

ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

С. А. ЛЕП'ЯВКО (Чернігів)

Українське козацтво на державній службі (початковий період)

В історичній літературі вже давно склалося певне уявлення про початковий етап стосунків українського козацтва і державної влади Великого князівства Литовського та Польщі у XVI ст., а саме: у 1520—1530-х роках з'явилися плани використання козацтва в інтересах держави, але вони не були реалізовані; у 1568—1572 рр. королем Сигізмундом II Августом була проведена перша козацька реформа; у 1578 р. Стефан Баторій проводить другу козацьку реформу. Ця схема найкраще висвітлена в праці М. С. Грушевського¹. Вона і сьогодні залишається пануючою в українській історіографії². Однак нещодавно в науковий обіг було введено нові документи з Литовської Метрики, зокрема "Книга публічних справ за 1553—1567 роки", що дає змогу скоригувати вищезазначені уявлення. У світлі цих документів початок державної служби козацтва припадає не на 1568, а на 1561 р. А відбулося це за таких обставин.

У 1558 р. московський цар Іван Грозний розпочав війну проти Лівонського Ордену з метою захоплення Прибалтики. Слабкий Орден зазнав цілковитої воєнної поразки і розпався, але у війну вступило Велике князівство Литовське, а потім і об'єднана Річ Посполита. Лівонська війна затягнулася більш як на двадцять років і завершилася лише наприкінці 1581 р., коли Іван Грозний був змушений повністю відмовитися від Прибалтики. Однак початок Лівонської війни був для Литовської держави вкрай несприятливим. У 1563 р. вона втратила одне з найбільших міст країни - Полоцьк, чим було відкрито дорогу на столицю — Вільно. Становище країни здавалося критичним³.

Ще з 1561 р., коли перевага московських військ стала очевидною, литовський уряд почав шукати нові способи поповнення збройних сил. На всіх міських торгах мали "кликати" листи із заохоченням добровольців іти на війну⁴. Водночас проводилися заходи по зміцненню обороноздатності східного кордону. Прикордонним старостам наказувалося тримати замки в належному стані і наїагодити ефективну сторожову і розвідувальну службу⁵. Особлива роль при цьому відводилася Києву. Можливо, що литовські стратеги побоювалися наступу Москви саме на цьому напрямку. Адже Іван Грозний неодноразово заявляв свої претензії на "матір міст руських". Київський воєвода Костянтин Острозький дістав великі права на мобілізацію українських сил, вживалися заходи для будівництва нового замку, забезпечення міста продовольством і гарнізоном⁶.

Московське прикордоння потребувало додаткових сил, до того ж з доброю виучкою. Наявні матеріали дають підстави для припущення, що ідея найму козаків виникла ще влітку 1561 р., після повернення з Москви на Придніпров'я князя Дмитра Вишневецького. Литовському уряду потрібно було виманити з татарського прикордоння людей князя, щоб забезпечити мир на півдні і водночас отримати досвідчені кадри. Тому київський воєвода і черкаський староста Михайло Вишневецький мали запросити

козаків на службу в Лівонію "за даток і живність" ⁷. А вже після цього в урядових колах нарешті звернули увагу на значний і незадіяний військовий резерв країни — козаків. Напередодні боротьби за Полоцьк, 15 листопада 1561 р., до вітебського, полоцького і київського воевод та всіх прилеглих до московського рубежу старосте було розіслано спеціальні листи "о козаки". Про їх зміст довідуємося на прикладі листа до державця Орші князя Андрія Одинцевича: "Абы еси казал закликати там *людей служебных казаков, которые бы ся у войско ку службе нашей господарской згодили, имена их на реистр списал* (виділення наше. — С. Л.), и тот реистр до нас ничего не мешкаючи послал же быхмо, о них от тебе ведомост маючи, тым, которые ку службам будут годны, ведали, на який почот в тот край пенези з скарбу нашого жалованы послати, а они теж о том ведаючи, жебы се вже нигде не отсожали..." ⁸.

З огляду на історичний контекст, цей документ можна вважати етапним у становленні політики уряду князівства Литовського стосовно козацтва. Запрошуючи козаків до себе на службу, він обіцяв їм відповідну плату. А документом, який засвідчив би таку службу (відомістю на видачу плати), мав бути реєстр.

Форма залучення козацтва до державної служби була невинуватою. Саме в ті роки яскраво виявився занепад традиційної системи мобілізації військових сил країни. Податки і норми військової повинності дедалі збільшувались, але, засновані на старих принципах, вони не відповідали вимогам часу⁹. Князі, пани і шляхта явно не поспішали на "земську службу". Посполите рушення ставало все більшим анахронізмом. Необхідно було шукати якісь альтернативні способи комплектування війська. А таким єдиним і дійсно ефективним засобом був найм на службу. Він уже широко використовувався в Західній Європі і поступово поширювався у Великому князівстві Литовському через найм драбів (піхоти) для гарнізонів у замках.

У квітні 1562 р., в розпал війни на півночі Білорусії, до старост прикордонних замків, що знаходилися південніше від Орші, в стороні від основного театру бойових дій, були розіслані накази про завдання флангового удару на московські землі вздовж усього кордону. При цьому старости мали підтримувати обороноздатність своїх замків "...через служебники свои и козаки, и подданные наши тамошние...". Водночас господар (великий князь) знову закликав, щоб кожний староста "...козаком и подданным тамошним... оповедил...", щоб ті за гроші йшли служити "на Низ, на Днепр". Старости мали простежити і за організацією добровольців, щоб вони "...людей тамошних осельх десятниками себе обравши и в реистр до них ся вписывали". Усім їм було обіцяно плату зі скарбу ¹⁰.

Невдовзі Сигізмунд Август розіслав "воєнні листи" до князів і шляхти Волинської землі. Вони разом з власними почтами мали йти на день св. Миколая (весняного — 22 травня) до Річиці під команду князя Богуша Корецького. Водночас спеціальне завдання отримав шляхтич Микола Білостоцький: "...жебы до Киева ехал и под справою своею мел козаки, которые з замков украинских водою до Киева прийти мают" ". Тут тільки залишається гадати, які козаки малися на увазі. З одного боку, це могли бути козаки з Черкас і Канева, а з іншого, — люди Дмитра Вишневецького. Це могли бути і козаки з верхів'я Дніпра, згадувані в попередньому документі. Місце їх збору могло вказувати на бажання зміцнити оборону Києва, або підготовку походу на Чернігів — на той час стратегічно важливий московський замок.

Про уважне ставлення уряду до козацтва свідчить той факт, що почали вживатися заходи і щодо їх фінансового забезпечення. Так, волинсь-

кий поборця Василь Загоровський мав видати на козаків сорок кіп* грошей з луцьких податків, очевидно, на їх збір. Серед організаційних заходів також передбачалося запрошення з далекого Луцька п'ятдесяти десятників, "...которые козаки збирати маюг" ¹². Що ж до збору шляхти на земську службу, то, незважаючи на неодноразові нагадування й погрози, ні численна волинська шляхта, ні шляхта інших земель Великого князівства Литовського не поспішали збиратися на призначені місця - чи то до Річиці, чи то на "друцькі поля" ¹³. А з війська в Лівонії масово тікати драби і "їздні" ¹⁴. Тому уряд з дедалі більшою увагою ставився до козаків, з якими було менше проблем такого роду.

15 червня 1562 р. київському поборцю Василю Шешковичу було наказано видати тодішньому державцю остерського староства Філону Кміті двісті кіп грошей для передачі в Остер "на козаки тамошние". Туди ж зі скарбу посилалося вісім поставів** сукна "лунського" (лондонського) і п'ятдесят — вроплавського. "На козаки любечские" той же Василь Шешкович мав дати п'ятдесят кіп грошей, а королівський дворянин — передати п'ятдесят сім поставів різного сукна. "На козаки черкаские" виділялося двісті п'ятдесят кіп грошей і, крім того, черкаському старості Михайлу Вишневецькому — ще сто кіп ¹⁵. Це була перша відома виплата грошей козакам, яка свідчила про виконання урядом своїх обіцянок.

Логіка розвитку подій вела до розширення сфери застосування козацьких загонів, їх починають активно використовувати у воєнних операціях. Уже в 1562 р., під час виправи на Невель, поряд з литовцями і поляками було чимало й козаків¹⁶. У новій ролі вони себе добре зарекомендували, і урядом було зроблено відповідні висновки. У розісланих 22 вересня 1562 р. до українських старост листах господаря повідомлялося, що посланці великого гетьмана Миколи Радзивілла мають право вербувати козаків ("вільно Козаков приимовати"). В ряді листів, виданих тим же днем, козацтва стосується лист у Дубровенський замок (під Оршею), в якому наказується приймати козаків, і, можливо, лист до якогось Миклашевського з вимогою іти до Орші ¹⁷. Цікаво також, що тоді ж до українських старост було розіслано листи із заборонаю нападати на белгородських та перекопських (кримських) татар, які виступали союзниками литовського князя, а серед можливих порушників спокою називалися козаки ¹⁸.

У березні 1563 р. після закінчення чергового спалаху воєнних дій з Москвою, до тих же прикордонних урядників було надіслано вимогу не нападати на московські рубежі ¹⁹. Однак її тимчасовий характер був очевидним. Принагідно можна також зазначити, що, віддаючи такі накази, уряд сам провокував їх невиконання, що згодом стало нормою.

У ті роки присутність козацтва на білорусько-московському прикордонні стала звичним явищем. Коли заходила мова про виплату грошей за військову службу, то називалися статті видатків: "на люд служебний", "на козаків", на "шпектів". Звичайно, за відсутності козаків гарнізонну, сторожову і розвідувальну службу виконували "люди служебні", старостинські слуги. Однак козаки були найкраще підготовлені і звичні до безперервних прикордонних конфліктів. Тому не випадково, що до козацьких частин була прикута особлива увага литовських гетьманів.

Документи того часу з концелярій великого литовського князя дають можливість додати окремі штрихи до питання про соціальне обличчя козацтва. Вже в першому документі про вербування козаків від листопада 1561 р. закладено суперечність при визначенні їхнього соціального становища. В ньому йдеться про "...людей служебных Козаков, которые бы ся у войско ку службе нашей господарской згодили..."²⁰. З одного боку, це люди служебні, але тоді б вони мали відбувати військову повинність відпо-

відно до звичаїв і права. Однак князь обіцяв їм плату, тобто вони були до служби не зобов'язані, або їхні обов'язки невизначені, неусталені. Зрештою, невдовзі великий князь поширив практику військового найму і на власну шляхту²¹. Тому головний інтерес для нас становить тут визначення козаків як служилих людей.

В інших документах козаки згадуються в таких контекстах: 1) "служебники свои и козаки и подданные наши тамошние"²²; 2) йти на службу за гроші "козаком и подданным тамошним"²³; 3) "земляном, мешаном и подданным нашим... и слугам своим, и теж козаком тамошним...". Отже, козаки згадуються поряд із служебниками (слугами) старост прикордонних замків, з одного боку, і підданими (селянами або міщанами), - з іншого. Таке їх становище найкраще можна пояснити, посилаючись на теорію, щоправда ще не до кінця обгрунтовану, про дрібнобоярське коріння козацтва. Після "Устави на волоки" і поступових змін у соціально-правовому становищі дрібне боярство потрапило у своєрідний правовий вакуум. Не будучи визнане боярами-шляхтою, воно вже не мало відбувати військову повинність у звичній формі. Водночас до розряду підданих воно ще не потрапило. І якщо частина дрібних бояр перейшла на становище старостинських слуг, то інша надовго залишилася у невизначеному становищі (що, зрештою, можна говорити і про самих старостинських слуг). Але військово-службове населення прикордонних придніпровських замків, давно освоївши дорогу на Низ, могло жити за рахунок воєнних і господарських промислів, що сприяло його консолідації навколо козацтва на основі спільних воєнно-промислових інтересів. Це дало підстави сучасникам і уряду вже на початку 1560-х років виділяти його в окрему категорію населення, хоча ще й неусталену в становому відношенні.

Ряд матеріалів дає можливість визначити територію, на якій урядові документи локалізують козаків. Так, лист від листопада 1561 р. про вербування козаків адресовано до полоцького, вітебського і київського воевод, старост черкаського (і канівського), остерського, мозирського, оршанського, чичерського, рогачівського, кричевського, мстиславського і луцького²⁴. У вересні 1562 р. згадувалося про забезпечення оборони за участю козаків замків Чичерськ, Пропойськ, Кричів, Річиця, Гомель, Орша, Київ, Овруч, Любеч, Мозир, Остер²⁵. Козаки згадуються в листах до старост брашлавського, вінницького, чорнобильського, річицького, овруцького, остерського, любецького, житомирського, черкаського і канівського у зв'язку з їх обороною від нападів татар²⁶. Гроші виплачувалися козакам любецьким, черкаським і остерським²⁷, а десятників для організації козаків шукають у далекому Луцьку²⁸. Можна говорити про постійну присутність козаків на лівому березі Дніпра від Орші і Дубровни на півночі до Остра на півдні. Початкове ситуативний характер, очевидно, мали згадки про козаків у Вітебську і Полоцьку, оскільки саме той регіон опинився в епіцентрі воєнного конфлікту. Але невдовзі присутність "вітебських козаків" вже нікого не дивувала. Так само конкретною ситуацією можна пояснити рідкі згадки в розглянутих документах Брацлава, Вінниці, Києва, Канева і Черкас, оскільки йшлося передусім про прикордоння московське.

Увагу привертають часті згадки територій на захід від Дніпра — староства Мозирське, Овруцьке і Житомирське, хоча вони знаходилися далеко від театру воєнних дій. До них можна долучити Луцьк і Луцьке староство, де шукали аж п'ятдесят десятників для козацьких формувань. Ці землі в басейні річки Прип'ять були традиційно пов'язані з придніпровським Низом.

Можна припустити, що вже на той час козацтво мало значні людські резерви, а їх чисельність на державній службі значною мірою залежала від кількості виділених на них грошей. Водночас було б помилкою вважати,

шо все досвідчене козацтво покинуло давно освоєне і звичне степове прикордоння, де, крім воєнного, займалося і господарським ухощництвом, і перебалося до Білорусії. Тому є всі підстави припускати, що основні резерви козацтва перебували на територіях, тісно пов'язаних з традиційним козакуванням, але дешо віддалених від татарського прикордоння і, навпаки, наближених до білорусько-московського театру воєнних дій. Такою територією було українсько-білоруське Полісся, басейни річок Прип'яті і Дніпра на захід і північ від Києва.

Їе підтверджує лист Сигізмунда Августа до козаків від 20 листопада 1568 р. Король закликав козаків повернутися з Низу, з ухощів до замків і пообіцяв взяти їх на державну службу. Оскільки вважається, що цей документ поклав початок першій козацькій реформі, то він заслуговує на окрему розмову. Однак тут звернемо увагу лише на кілька обставин. Перша: на той час Велике князівство Литовське особливо потребувало служилому люду проти Московії, козацькі гарнізони на білорусько-московському прикордонні відповідно себе зарекомендували, і тому король, обіцяючи службу в замках, очевидно, мав на увазі саме порубіжні з Московією фортеці. Друга обставина не згадується у загальновідомій публікації в "Архиве Юго-Западной России", але присутня в публікації з "Архіву дому Сангушків": названий лист був адресований "житомирським козакам", тобто козакуючому населенню київського Полісся²⁹. І, зрештою, третя і остання обставина: звернення Сигізмунда Августа 1568 р. прямо перегукується з таким же зверненням 1561 р. Тобто, протягом 1560-х років литовський уряд проводив цілеспрямовану політику залучення козацтва до війни проти Москви.

Українсько-білоруське козацтво брало участь у Лівонській війні аж до її закінчення, і на цей час припадає один з важливих етапів його становлення.

Таким чином, 1561 — 1562 рр. мали велике значення для становлення нових відносин уряду і козацтва. Саме тоді було покладено початок їх державній військовій службі. З цього часу козаки вже згадуються як постійні учасники литовсько-московського конфлікту. Вони були добре підготовлені для тривалої прикордонної війни, оскільки десятиріччями діяли в умовах значно небезпечнішого прикордоння — татарського. А утримувала їх тут протягом тривалого часу та обставина, що на оборону східного кордону литовський уряд порівняно регулярно виділяв кошти. На білоруський театр воєнних дій козаки потрапили, очевидно, з ініціативи прикордонних урядників і українських магнатів. Цьому дуже сприяв і "особистий фактор". Якщо на початку війни великим гетьманом Великого князівства Литовського був Микола Радзивілл (Рудий), котрий тримав у своїх руках лише одне "козацьке" — Мозирське староство, то згодом його замінив Григорій Ходкевич, який перед тим займав уряд київського воєводи. А дворним гетьманом став князь Роман Сангушко, котрий паралельно обіймав посади брацлавського воєводи і житомирського старости. Вищі військові керівники держави добре знали козацтво і можливості його використання. Те ж саме можна сказати і про героя воєнних дій 1560-х років Філона Кміту — спочатку остерського, а потім оршанського старосту і державцю чорнобильського замку, про українських князів Костянтина Острозького, Костянтина Вишневецького, Януша Збараського, Дмитра Ружинського.

У той період козацтво вперше відчуло себе потрібним державі і отримало можливість для вільного розвитку.

¹ Грушевський М.С. Історія України-Руси. — Т. 7. — С. 141 — 145. 153—160.

² Див.: Щербак В.О. Формування козацького стану в Україні. — К., 1997. — С. 54-60.

- ³КороліукВ. Д. Ливонская война. - М., 1954. - С. 22—55.
- ⁴Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 564 (1553—1567). Viešuju reikalų knyga 7 - Vilnius, 1996. - S. 53-54.
- ⁵Ibid. - S. 99.
- ⁶Ibid. - S. 71-72, 75-76, 90, 98, 120.
- ⁷ГрушевськийМ. С. Історія України-Руси. - Т. 7. - С. 125.
- ⁸Lietuvos Metrika. - S. 80—81.
- ⁹СагановичГ. М. Войска Вялікаго князівства Літоускаго у XVI—XVII ст - Мінск. 1996. -С. 13-14.
- ¹⁰Lietuvos Metrika. - S. 93-94.
- ¹¹Ibid. - S. 97.
- * Копа грошей дорівнювала 60 грошей (Див.: "Торгівля на Україні XIV - середини XVII ст.". - Київ, 1990. - С. 369).
- ¹²Ibid. - S. 97-98.
- ¹³Ibid. - S. 98-100, 101-102, 106, 110-111.
- ¹⁴Ibid. -S. 91.
- **Постав сукна - одиниця, якою вимірювалася довжина сувою матерії, дорівнювала від 20 до 80 ліктів (залежно від виду тканини) / Див.: "Торгівля на Україні XIV - середини XVII ст.". - С. 370.
- ¹⁵Lietuvos Metrika. - S. 108—109.
- ¹⁶StrykowskiM. Kronika Polska, Litewska, □mudzka i wszystkiej Rusi. - Warszawa, 1846. -Т. 2.-S. 413.
- ¹⁷Lietuvos Metrika. - S. 120.
- ¹⁸Ibid.-S. 119-120.
- ¹⁹Ibid.-S. 141.
- ²⁰Ibid. - S. 81.
- ²¹Ibid. - S. 139-140.
- ²²Ibid. - S. 94.
- ²³Ibid.
- ²⁴Ibid.-S. 80-81.
- ²⁵Ibid. - S. 94.
- ²⁶Ibid.-S. 119.
- ²⁷Ibid. - S. 108-109.
- ²⁸Ibid. - S. 98.
- ²⁹Archiwum xx. Sanguszkyw w Sławucie. - Lwyw, 1910. - Т. 7. - S. 304—305; Архив Юго-Западной России. - К., 1863. - Ч. 3. Т. 1. - С. 4—5.